

ментальності і відповідає концепції «нового гуманізму», яка наприкінці ХХ ст. проголосила пріоритет загальнолюдських інтересів та цінностей» (Осадча, С. 88).

Науковий та культурно-мистецький дискурси як складні комунікативні утворення – це набір відповідних наукових та культурно-мистецьких текстів різної жанрової реалізації, зумовленої соціокультурними впливами та цільовою настановою комунікантів. Стилiстичні ознаки і строка та жанросфера – спільна ознака цих дискурсів.

Сучасні дослідники вважають адекватним використання поняття *жанр* для цілісного дослідження специфіки сучасної наукової та культурно-мистецької комунікації. Жанри є засобами комунікації, формами передачі та кодифікації наукового та культурно-мистецького знання.

Леся Мовчун

РИМА: ВІД МОВНОЇ СИСТЕМИ ДО ТЕКСТУ

З думкою, що «поняття рими і римування не можна зв'язувати тільки з віршем» (Стеценко Л. Ф. Із спостережень над римою в ранній творчості Шевченка // Збірник праць V Наукової шевченківської конференції. – К., 1957. – С. 31), погоджується більшість дослідників. У мовній системі і в поетичному тексті під одним терміном розуміють різні поняття – вужче і ширше. Риму у вузькому розумінні (з точки зору мовної системи) утворює пара (ланцюг) слів, об'єднаних на основі формальних критеріїв. Буває, що при об'єднанні слів у риму пару відіграє роль не стільки формальний, скільки смисловий зв'язок. Іноді він настільки важливий, що автор нехтує звуковою подібністю. Це дає підставу розрізняти, з одного боку, римоніми, з другого, – римові слова.

Римоніми – слова з тотожними або максимально співзвучними кінцевими частинами. Відповідно до римових норм української мови в суголосся обов'язково входить наголошений голосний. Римоніми утворюють точну риму, їх можна добирати незалежно від контексту. Ці одиниці зафіксовані

в загальнономовних словниках рим, напр.: *благородство, неблагородство, первородство, худородство, верховодство, діловодство, домоводство, воєводство, червоугодство, юродство* (Бурячок А. А., Гурін І. І. Словник українських рим. – К., 1979. – С. 264; далі – СУР), *банкротство, донкіхотство, ідіотство, пустомолотство* (СУР, 297), *дівоцтво, жіноцтво, одиноцтво, парубоцтво, пророцтво, свідоцтво* (СУР, 299).

Використання в поезії римонімів – традиція класичного і сучасного українського вірша. Завдяки точності звучання така рима здатна виконувати свої основні функції – ритмічну, естетичну, мнемотехнічну: *Загребельного сороковини / Скажені які хуртовини / Пробивали його до кісток / Не прибили впертий листок* (І. Драч). Римоніми у фразеологізмах підкреслюють формально-граматичну й ритмічну симетрію: *то скоком, то боком* (Словник фразеологізмів української мови / Відп. ред. В. О. Винник. – К., 2008. – С. 658; далі – СФУМ), *судити і рядити* (СФУМ, 700), *ані дати ані взяти* (СФУМ, 189), *ні сват ні брат* (СФУМ, 630), *від горшка два вершка* (СФУМ, 58), *хоч лягай та вмирай* (СФУМ, 350), *сім верств пішки за шмат кишки* (СФУМ, 651). Римоніми в прислів'ях і приказках нерідко оформлюють частини складних речень: *за царя Панька, як була земля тонка* (СФУМ, 756); *Терпи тіло: маєш, щось хотіло* (Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклав М. Номис. – К., 1993. – С. 324; далі – Номис); *Хто не слухає тата, той послухає ката* (Номис, 325); *Кому до поту, а кому в охоту* (Номис, 446).

Рими, які в науковій літературі називають консонансними, дисонансними, асонансними, різнонаголошеними, нерівноскладовими, напівримами, римоїдами тощо, стають римами лише в тексті, а якщо точніше, то слова, різні за ступенем близько-звучності, виконують функцію рими. Напр., слова *чорнозем – низом, Довженка – кривна, українською – місія, за Україну – гриву, рань – трав, травень – заграє* не римоніми, вони римуються лише в конкретних текстах: *Сійте в рахманний чорнозем / з піснею, грою... / Над долиною низом – / сонце горою!* (П. Тичина); *Це ж зачарована Десна! / Лиш над Сулою, не в Довженка. / ...Скоріш десята б вже весна, – / Моя ти ластівочко кривна* (М. Осадчий); *Будь-яке слово, вимовлене українською, / вже*

само по собі є молитвою **за Україну**. / Хлепчуть дощі чорноземну кров; Стуса **місія**: / щоб струмки пересохлі коню цілували знов **зриву** (К. Мордатенко); В гаях розбудить ніжну **рань** / Промінням радісним щасливий **Травень**, / Флюярою гірською десь **заграє** / Й полине в ароматах **трав** (Борис Тен).

Римовими словами можуть бути пароніми, напр., співають – спивають: Живеться легко тим, які **співають**. / Вони життя, немов вершки, **спивають** (А. Бортняк); червінь – червень: А вже світанками палає **червінь** / Небесна... Чи наситивсь сонцем **Червень?** (Борис Тен).

Функцію поетичної рими також успішно виконують як абсолютно різні за фонемним складом слова, так і цілком тотожні.

У першому випадку йдеться про риму смислу, психологічну, просодичну. Так, у вірші І. Франка «Дивувалась зима...» із семи строф лише в кількох дотримане точне римування між другим і четвертим рядками (*льодяних – на них, замклись – піднялись, зима – нема*), проте відсутність точної рими в решті строф не відчувається: *Дивувалась зима / Чом се тають сніги, / Чом леди присли всі / На широкій ріці? Або: Дивувалась зима: / Як посміли над сніг / Проклюнутись квітки / Запахуці, дрібні?*

У другому випадку йдеться про омонімічну (*рана – рана*) і тавтологічну риму («*Аркана*» – «*Аркана*»): *Грай ми аж до рана / буйного «Аркана», / гойного «Аркана», – / бо на серці рана!* (В. Качкан).

Існування різниці між римою як системним явищем і контекстуальним переконливо доводять макаронічні рими, утворені з допомогою позасистемних компонентів: *Нам до державницьких підвалин / Все ж не додав Господь копалин, / Зате нагородив сусідом, / Щоб завше цінували freedom!* (Т. Головащенко). Виникнення таких рим можна пов'язати з макаронічними текстами. Первісно терміном «макаронічні вірші» позначали латинські поетичні твори з нелатинськими вкрапленнями (словами, сполученнями слів і цілими рядками), пізніше – вірші комічного характеру, у яких ужиті слова однієї чи кількох іноземних мов (Іванов А. В. Словарь фонетико-метрической терминологии (латинский, древнегреческий, русский, английский, немецкий, французский языки). – М.,

2005. – С. 449; далі – Иванов); у сучасній літературі макаронічні вірші, зберігаючи жартівливий, гумористичний, сатиричний характер, набувають також ліричного і філософського забарвлення. Тексти макаронічних віршів створені макаронічною мовою – механічною сумішшю слів з різних мов або переінакшених на іноземний лад (Ленець К. В. Макаронічна мова // Українська мова : Енциклопедія. – К., 2000. – С. 299).

Вкраплення в поетичний текст макаронізму не перетворює його автоматично на макаронічний вірш, як і мова вірша не стає макаронічною, проте саму риму, до складу якої входить хоча б один компонент, що має формальні ознаки іншої мови, називають за традицією макаронічною. Макаронічні рими характеризують індивідуальний стиль письменника, зокрема його римостиль, тому нерідко потрапляють до словників авторських рим, попри свій позасистемний характер (див. Словарь рифм М. Ю. Лермонтова / Под ред. В. В. Бородина, А. Я. Шайкевича; Сост. А. А. Авдеева и др. // Лермонтовская энциклопедия. – М. 1981. – С. 716.). Такі одиниці потрапляють з іншої мовної системи, як-от у наведеній вище цитаті лексема *freedom* з англійської (їх ми назвемо іншосистемними римокомпонентами), та утворюються на перетині кількох систем, наприклад, української і російської (власне позасистемні компоненти): *Ну що ж – зізнаюся в невдачі. / Тож премії годі чекати. / А ось Каравасві дачі – / збирайся на вихід, ПИ-СА-ТЕЛЬ!* (С. Цушко).

Мінімальну деформацію слова може спричинити один звук. Досліджуючи іншомовну фоніку в російській поезії, М. А. Гаспаров навів приклад, коли саме рима виявляє те, що, на нашу думку, є ознакою позасистемності римокомпонента, – французьку артикуляцію наголошеного звука в засвоєному російською мовою слові *парашют*, що дало авторові поезії підставу римувати його на німецький лад зі звуком [и] (точніше з його позиційним варіантом [ы]): *Закрой их, любимая! Запорошит!* / *Вся степь как до грехопадения: / Вся – миром объята, вся – как парашют* (Б. Пастернак) (Гаспаров М. Л. Избранные труды. – Т. 3 : О стихе. – М., 1997. – С. 551).

Існують різні варіанти поєднання системних і поза- або іншосистемних компонентів у макаронічній римі.

1. Український римокомпонент – іншосистемний римокомпонент, відтворений іншосистемною графікою: *Оскома в мене – je tèn **fiche** – / Від багатомовних тих **афіш** (М. Зеров); [Кентавр (здалеку, аж ледве чутно):] Сам-один, як **нес**... / I can't find my **death**... / [Іван (недочуваючи):] / Може, й знайдем **десь**?.. (І. Малкович).*

2. Український римокомпонент – іншосистемний римокомпонент, відтворений кирилицею: *Йдеш у гостиницю – в ліфт **потрап**. / Стріне привітно стара негрятянка. / В неї робота – все давн і **ап** (А. Малишко); Підійшов до мене **вчитель** / й каже гнівно: – Ти **вредітель**! (С. Цушко).*

3. Український римокомпонент – позасистемний римокомпонент, відтворений кирилицею: *А все до хлопа. **Киселю**, / Борцу, вареників, логази / Поїсть, балакає. «**Люплю** / Я руська кльопа, – було, каже..» (І. Франко); Не маю ні на кого злості / В цій ситуації «**во-о-бче**». / Кому Бог хоче дати по кості, / Тому більмом весь глузд **затче** (М. Осадчий).*

4. Два іншосистемні римокомпоненти, відтворені іншосистемною графікою: *«To wiesz, – каже, – serce, co? / Gęsie mnie nie **trzeba**, / A podawaj lepiej mnie / Lecz sosu ta **chlieba!**» (С. Руданський).*

5. Два іншосистемні римокомпоненти, відтворені кирилицею: *Хоть за пекунії, хоть **граміс**, / Ми дяковати будем **саміс** / Бенефіценції твоїй (І. Котляревський); [Старший чорт:] Думаю, п'яті снарядав **хватім**. / [Чорт І:] На ніх і стільки жаль **памратім** (С. Пантюк).*

6. Два позасистемні римокомпоненти, відтворені кирилицею: *Енеус ностер магнус **панус** / І славний троянорум князь, / Шмигляв по морю, як **циганус** (І. Котляревський).*

7. Позасистемний римокомпонент, відтворений кирилицею, – іншосистемний елемент, відтворений кирилицею: *Луна: «Дісонем **авцелухес!**» / Вперед! Весь циміс в боротьбі! / Аveck, буржуй! У жирний **тухес** / А їдиш штик вженем тобі! (Ю. Позаяк).*

Ще один поетичний прийом досягнення римового співзвуччя – просодична деформація слова внаслідок його розриву. У 20-х рр. ХХ ст. цей прийом відзначив В. Поліщук, щоправда, негативно оцінивши його як суто формалістичний,

і назвав *переривом з перенесенням частини одного слова в початок другого* (Поліщук В. Літературний авангард. – Х., 1926. – С. 60; далі – Поліщук). Це ламана, або анжамбеманна рима, що виникає як результат складового анжамбемана (Іванов, 697), коли межі слова й віршового рядка не збігаються і клаузула «переламує» слово (Słownik terminów literackich / Pod red. J. Sławińskiego. – Wrocław, 2008. – S. 489): *І знову В'ятка, Котлас, Усть- / Вим, далі – до Чиб'ю. / Рад-соц-конц-таборів союз, / котрий Господь забув* (В. Стус); *батько мій, кочегар, віз до проміжної стан- / ції на пересадку сім'ю арештан- / та* (з Москви вони далі їхали на Читу) – / з двома дітьми свою молоду (Ю. Буряк). Співзвуччя, що сигналізує про завершення рядка, утворене першим чи серединним складом слова, окрім цього, римове слово розірване й матрицею ритмічної структури: кінцева частина слова виявляється зайвою в першому рядку, але вписується в матрицю наступного. Якщо міжрядкова пауза відділяє корінь слова або частину складного слова, воно набуває двозначності: *Обвуглили на сонці маки / У пшениці та у вівсі. / Літній ранок липневий. Мати- / І-мачуха у росі* (І. Потій).

Можливі кілька варіантів комбінування компонентів ламаної рими.

1. Розірване слово – ціле слово: *в дружну хвилину мурахи / н розриває а / не порахує бахур / вкраплених в синє ар- / -тикулів пікадора / вибулого на дні* (І. Андрус'як).

2. Розірване слово – розірване слово: *умільці брать стрибком паркани / питань поставлених на ре- / бра й ми тепер нараз пере- / будуємося от чекай-но* (О. Гриценко).

Римовий інтервал ламаної рими переважно невеликий – ці рими суміжні або перехресні. Зрідка автор удається до охопної рими: *Нічна хмарина зу- / пинилась, висне, гейби пелерина. / Рубай вікно в скляному небі. Рине / чи смерть чи ранок на мою льозу* (В. Стус).

У деяких літературознавчих довідниках не розрізняється явище складового анжамбеману і звукової апокопи (Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. Г. Ковалів та ін. – К., 1997. – С. 57). Остання також сприяє збереженню ритму й утворенню рими, проте апокоповане римове слово не потребує завершення в наступному рядку. Звукова апокопа

притаманна розмовному і діалектному мовленню: «*А що, хло-хло, / Чи в смак мої слова ти припадають? / Зістанеш в мене?*» *Що чинить було?* (І. Франко), – тому повна форма найчастіше зрозуміла для носія української мови. Пояснення незрозумілого апокопованого слова відбувається кількома шляхами:

1) завдяки прямій підказці – вживанню в рядку того самого чи спільнокореневого слова: *Від тебе вже ні спогаду, ні спога...* / *Старіє день, побільшавши на ніч. / Стоїть між нами туга загадкова* (Л. Мовчун); *Ото мій шлях. Повернення. Чи – не.* / *Ото мій шлях. Світ за очі – єдино. / Пробач мені, дружино, вибач, сину, / і матере – не прокляни мене* (В. Стус);

2) із загального смислу тексту: *Що й кінець мене жде печальний – / Не в оточенні пра-пра-пра, / А, говорячи фігуально, / Од свого ж таки пера* (Б. Олійник); *Насипає драп циганка Роза. / Ну а що такого, ну а ху... / Смерть то смерть, а перед нею (й поза) / Різного чатовано страху* (П. Вольвач);

3) завдяки відповідності граматичним нормам: *А що санчат / кругом! а сміху!.. Розпрощались на морозі. / Вона ж: – Дозвольте ж на почат...* (П. Тичина).

Риму, утворену одним або двома апокопованими словами, логічно назвати апокопованою. Це різновид рими-умовчання. У деяких випадках і анжамбеманна рима створює ефект умовчання, зокрема у творах, що належать до сороміцького фольклору: *В магазині Кнопа / виставлена жо / втая перчатка* (Поліщук, 60). У цьому разі ламана рима призводить до двозначності римокомпонента: з одного боку, це слово, яке закінчується на наступному рядку, а з другого, – домислювана обценна лексема з тією ж початковою частиною. Апокопована рима справді може бути подібною до ламаної, але тільки функціонально – як прийом умовчання в разі використання табуйованої лексики: *Заробляють, заробля... / Прославляють, просто бля...* (І. Драч).

Ефективність апокопованої рими, її експресія підсилюється, якщо слово вжите кілька разів – поза римою повністю й у функції рими як скорочене: *Герой із мотомехчастини / Привітну звітку надіслав, / А ми рядочками густими / Лиш обізвались: Слава. Слав...* (А. Малишко); *І очей серцехитних*

бісівська гра. / Хай були б оці очі вічно так. / Ти вже думаєш: все – я твій раб, твій ра... / Але ти помиляєшся, дівчинко... (П. Вольвач); Ой ходила лебедиха, / та й у лузі, лу / пригорнула тихо-тихо / крильцем ковилу (І. Андрусак).

Ефект апокопованої рими може виникнути в результаті смислового нашарування: *Танцювала риба з Ра, / Танучи із кожним продигом, / І боліла ієрогліфам / Дешифрована жура...* (С. Пантюк). Теонім *Ра* сприймається як апокоповане слово *рак* завдяки майже дослівному цитуванню фольклорної пісні: *Танцювала риба з раком.*

Оригінальну текстову риму створюють римові слова, що не входять до лексичної системи мови, – okazіоналізми: *В мирне плем'я чухи-вухи / Прийшло плем'я шобло-йобло / Наробило потерухи / Агресивне одоробло (І. Драч); Над душею смертний меч завис. / Вже під неї підкидають хмиз / блюдолизи, блазні шоуменісті. / Був колись лікнеп. Тепер – лікпис? / Тобто, ліквідація письменності (А. Бортняк); Бог не відає – світ не зна... / Та бринить на усмішках діточих / Гіпервічна моя мовизна (С. Пантюк).*

Таким чином, очевидна необхідність розрізнення текстової рими, утвореної як римонімами, так й іншими мовними одиницями (омонімами, паронімами, просодично деформованими й апокопованими словами, позасистемними одиницями тощо), і рими як системного явища, утвореної римонімами. У багатьох випадках у текстовій рими поет досягає точності звучання, однак такі римові слова не можна вважати римонімами через їхню одиничність, унікальність з погляду мовної системи.